

A Bibliotheca Windhagiana: egy különleges arisztokrata könyvtár a 17. századból

A címben megnevezett téma több szálon is kötődik Monok István kutatásaihoz: először is, legutóbbi monográfiája a magyarországi arisztokrata könyvtárakról és a főnemesség olvasmányairól párhuzamot kínál a kora újkori Habsburg Birodalom osztrák és cseh arisztokráciájának könyvtáraihoz és műveltségükhöz, így Joachim Enzmilner, Windhag grófja könyvtárához is.¹ Másodszer: Monok István kezdeményezésére lendültek fel a Mátyás király, illetve a magyar humanisták könyvtáraival kapcsolatos kutatások² – Enzmilnernek egy korvina mellett Zsámbokytól is voltak kötetei. Végül, amikor Enzmilner könyvei a 18. század végén szétszóródtak, akkor magyar gyűjteményekbe is eljutottak, közülük négy kötetet éppen Monok István és Zvara Edina tárt fel a kismartoni Esterházy-könyvtárban.³

Joachim Enzmilner, Windhag grófja (1600–1678) a 17. század Habsburg Birodalomának sokféle szempontból izgalmas alakja: szigorú katolikus sváb értelmiségi családból, a dillingeni és ingolstadti jezsuita egyetemeken végzett tanulmányok után emelkedett fel a császári adminisztráció egyik legfontosabb jogi szakértőjévé. 1669-ben elsősorban az egyházi ügyekben nyújtott szolgálatai elismerésül grófi címet kapott.⁴ Látványos karrierjével párhuzamosan vagyona is szépen gyarapodott, amelynek révén – a mintaként tekintett birodalmi arisztokráciához való alkalmazkodás jegyében – különleges ízlését is kamatoztatni tudta. Pazar rezidenciáit és reprezentatív gyűjteményeit, a korban szokatlan módon, a nyilvánosság elé tárta, hiszen kastélyairól és azok berendezéséről megjelentetett egy rézmetszetekkel illusztrált kötetet 1656-ban a Merian-kiadóház *Topographia*-sorozatában. A műnek ráadásul egy újabb, kibővített változata is kijött 1673-ban *Topographia Windhagiana aucta* címmel.⁵ Az utóbbi években több tanulmányban és diplomamunkában is foglalkoztak

Joachim Enzmilner, Windhag grófja
(rézmetszet)

¹ MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp.–Eger, 2012.

² Szegeden Monok István vezetésével indultak meg a könyvtörténeti kutatások az 1980-as években, ennek során kiadta Zsámboky János, Dudith András, Johann Dernschwam humanisták könyvtárainak katalógusait, majd az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójaként számos projektet, konferenciát és kiállítást kezdeményezett Mátyás király könyvtárával, a Bibliotheca Corvinianával kapcsolatban.

³ MONOK István–ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*, szerk. ÁCS Pál, Bp., 2015, 210–212.

⁴ Georg GRÜLL, *Geschichte des Schlosses und der Herrschaft Windhag bei Perg*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines, 87(1937), 216–225; Irene VORDERWINKEL, *Die Kunstkammer des Grafen Joachim von Windhag*, Univ. Diss., Wien, 1957, 6–15.

⁵ *Topographia Windhagiana, Das ist: Aygentliche Delineation, oder Contrafaitur, Perspectiv, Auffzug, Grund und Abriß auff unterschiedliche Prospecten und Formen, mit beygesetzter kurtzer historischer Beschreibung bey der Herrschafften, Windhaag und Reichenau*, Frankfurt am Main, Caspar Merian, 1656; Hyachint MARIAN, *Topographia Windhagiana aucta*, Wien, 1673.

Enzmilner gyűjteményeivel és könyvtárával, utóbbira már csak azért is érdemes pillantást vetni, mert több magyar vonatkozása is van.

Könyvtár a kastélyban

Joachim Enzmilner könyvtárához a források még nem kiaknázottak, főként az említett két *Topographia Windhagiana* terjedelmes leírásait használja ma is a kutatás. A második kiadás előszavában Enzmilner káplánja és könyvtárosa, Hyachint Marian dominikánus szerzetes a könyvtár történetére kitérve megemlítette, hogy 1656 óta jelentős változások történtek a gróf birtokain és kastélyaiban. Többek között elkészült a „tekintélyes és világhírű” új és modern könyvtár, amelynek berendezésével és felállításával éppen őt bízta meg.⁶ Marian szerint az alapító sok könyvet örökölt az elődöktől, de még többel gyarapította a gyűjteményt: megszerzte például az evangélikus Helmhard Jörger von Tollet steyerreggi könyvtárát, illetve kereskedőktől és magánszemélyektől is nagy mennyiségben vásárolt. Mivel a könyvtár gyorsan kinőtte a régi helyét a windhagi kastélyban – a kötetek száma 1656-ban már 22 ezer volt,⁷ ami 1673-ra tovább emelkedhetett –, ezért új emeletet kellett építeni, majd a könyveket a következőképpen osztották el a három nagy teremben:

Bibliotheca Antiqua: az 1550-ig kiadott nyomtatványok,
Bibliotheca Nova: az 1550–1650 között kiadott nyomtatványok,
Bibliotheca Moderna: az 1650-től kiadott nyomtatványok.⁸

Ismerve a korszak általános könyvtárberendezési elveit, nagyon szokatlan az a szemlélet, amely az elhelyezés alapjául a könyvek kiadási idejét veszi figyelembe, azaz megkülönbözteti a legrégebbi és a legújabb kiadványokat, majd azokon belül alakít ki szakrendet. Az incunabulumok vagy antikvák ilyen jellegű elkülönítése, illetve kifejezetten gyűjtése majd a 18. század egyik fontos trendje lesz. Források híján nem világos, hogy Enzmilnerre ki vagy mi volt hatással az érdekes koncepció kidolgozásakor.

A háromosztatú könyvtár antikva állományát az öregtoronyban, a két újabbat a kastély középső részének harmadik szintjén helyezték el. A nagy ablakokkal, így megfelelő megvilágítással és levegőztetési lehetőséggel bíró boltíves termek a közölt rézmetszetek alapján lenyűgözően egységes, rendezett képet mutatnak. Egyetlen korabeli fejedelmi vagy arisztokrata könyvtárról sem ismerünk ennyi ábrázolást. Az összességében 11 különböző méretű, jelmagyarázattal ellátott rézmetszet az alábbi részleteket tárja elénk: a könyvtárat (*Bibliothec*), az új könyvtár homlokzatát (*Fatchada deß Neuen Bibliothec*), a régi könyvtár bejáratát (*Eingang der Alten Bibliothec*), az új könyvtár hátsó részét (*Hindertheil der neuen Bibliothec*), a régi könyvtár rondóját (*Rundel der Alten Bibliothec*), a régi könyvtár látképét (*Perspectiv der Alten Bibliothec*), az új könyvtár látképét (*Perspectiv der Neuen Bibliothec*), a könyvtárak fő bejáratát (*Portal und Haubt-Eingang in die Bibliothecas*), az új könyvtárat (*Neue Bibliothec*), a régi könyvtárat (*Alte Bibliotheca*), a modern könyvtárat (*Neueste oder Moderna Bibliotheca*). A könyvtártermekben a boltívekig állnak a fal melletti polcok, roskadásig megtöltve könyvekkel, az alsó polcokon a nagyobb, a felsőkön a legkisebb méretű könyvek sorakoznak. Középpütt a kisebb könyves szekrények egyfajta olvasópuhlként is funkcionálnak, rajtuk kinyitott könyvek láthatók.

⁶ MARIAN, *Topographia, i. m.*, Vorrede.

⁷ *Topographia Windhagiana 1656, i. m.*, 14.

⁸ MARIAN, *Topographia, i. m.*, 8.

A régi könyvtár látképe (Hychint Marian, Topographia Windhagiana aucta, 1673)

A könyvtártermek ikonográfiai programját, kifestését és díszítését külön is részletezte Marian, ennek ismertetése egy későbbi tanulmány tárgya lehet. A falakon lévő stukkók és freskók mellett a termekben elhelyezett festmények, szobrok, glóbuszok és egyéb *Kunstkammer*-jellegű tárgyak (például csontvázak) a könyvtár muzeális jellegét hangsúlyozták. Az új és modern könyvtárrész egyébként a *Kunstkammer* helyiségeivel folytatódott, amely megerősíti azt az alkotói szándékot, hogy a különleges látvány és a minőségi tartalom egyformán fontos szempontok voltak a kompozíció kialakításakor.⁹

Az új könyvtár látképe (Hychint Marian, Topographia Windhagiana aucta, 1673)

⁹ MARIAN, *Topographia*, i. m., 8–17; GRÜLL, *Geschichte*, i. m., 235–244; Eric GABERSON, *Bibliotheca Windhagiana: A seventeenth-century Austrian library and its decoration*, *Journal of the History of Collections*, 5(1993), 120–127.

Marian leírása a gróf könyvszeretetét egyes szerzők és könyvek külön említésével is érzékelteti. Az antikva könyvtárban ráccsal elzárt szekrényben helyezték el például Luther összes művét, valamint a hozzá hasonló heretikusok kiadványait.¹⁰ Az új könyvtárban azt emeli ki, hogy a könyvek mellett több száz rézmetszetet őriznek, a legkülönlegesebbnek azonban az öt ritka címeres könyvet tartja, amelybe a világ minden jelentős személyének címerét megfestették.¹¹ A modern könyvtár egyik kincse a 19 kötetes párizsi Biblia-kiadás 1660-ból Jean de la Haye ferences szerzetes kiadásában.¹² Bár kéziratokról kevés szó esik a *Topographiában* és egyáltalán nem ismert Enzmilner kéziratának katalógusa, a fennmaradt kódexek és kötetek arról tanúskodnak, hogy a gyűjtőszenvedély ezt a területet is komolyan érintette.

A könyvtár sorsa

Enzmilner 1670-ben tett végrendeletében, majd annak kiegészítéseiben (1672-ben és 1676-ban) úgy rendelkezett a könyvtárról, hogy a képekkel, az anatómiai bábukkal, a matematikai eszközökkel és a két nagy glóbuszal együtt szállítsák Bécsbe. A könyvtárat nyilvánossá kívánta tenni, mégpedig a milánói Bibliotheca Ambrosiana mintájára.¹³ Más dokumentumokból az is kiderül, hogy elsősorban az általa alapított bécsi szeminárium (Windhagsche Stipendienstiftung) tanulóinak kívánt segítséget nyújtani a könyvekkel. 1678-ban bekövetkező halála után valóban az alapítvány vezetői vették gondozásukba a könyvtárat, amelyet Bécsben a domonkos kolostor kezelésében lévő épületben helyeztek el, nem messze az egyetemtől.¹⁴ A domonkosok befolyása már korábban is érvényesült Enzmilner életében: egyrészt egyetlen utóda, Eva Magdalena nevű lánya ebbe a rendbe lépett be, másrészt Windhagban maga is alapított egy rendházat.¹⁵ A könyvtár a későbbiekben az alsó-ausztriai tartományi marsall bírósága (Niederösterreichisches Landmarschallgericht) felügyelete alatt állt, és működtetésére két könyvtárost is kineveztek, egy világi személyt és egyet a domonkosok közül.¹⁶ Enzmilner a könyvtár fenntartására és gyarapítására külön összeget biztosított.¹⁷

1733-ban az akkori felügyelő, Dominik Ferdinand Edler von Guarient und Raal kiadta a Bibliotheca Windhagiana katalógusát, a több mint 16 ezer könyvet a következő szakokba osztották: teológia, jog, orvosi, filozófiai, történeti-politikai, illetve minden más.¹⁸ A könyvtárat II. József rendeletére 1786-ban a bécsi egyetem könyvtárába szállították át, ahol ma is megtalálhatók egyes kötetei,¹⁹ ugyanakkor a kéziratok és könyvek egy részét kiválogatták és azok az Udvari Könyvtárba (Hofbibliothek) kerültek, amelynek utódában, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek) ma is őrzik őket. Az ÖNB online katalógusa szerint 46 kézirat és 19 ősnymtatvány „viseli” a Windhagiana-jegyeket, azaz vagy kéziratossal bejegyzés, vagy ex libris vagy supralibros jelzi a tulajdonost.²⁰

¹⁰ MARIAN, *Topographia, i. m.*, 11.

¹¹ MARIAN, *Topographia, i. m.*, 13. A ma az Eberhard Karls Tübingeni Egyetem Könyvtárában lévő köteteket digitalizálták, <<http://idb.ub.uni-tuebingen.de/>>

¹² MARIAN, *Topographia, i. m.*, 14–15.

¹³ Marie-Christine TOIFL, *Bibliotheca Windhagiana: Die Bibliothek des Joachim Enzmilner, Graf von Windhag*, Diplomarbeit, Wien, 2013, 22–24, 73–78.

¹⁴ Walpurga OPPEKER, *Joachim Enzmilner, Graf von Windhag (1600–1678): Fallbeispiele zum frühneuzeitlichen Bildungsmäzenatentum in Österreich ob und unter der Enns in Schulstiftungen und Studienfinanzierung = Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*, hgg. von Joachim BAHLCKE, Thomas WINKELBAUER, Wien–München, 2011, 224–226.

¹⁵ GRÜLL, *Geschichte, i. m.*, 251–266.

¹⁶ Johann Georg KEYSSLER, *Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen, Ungarn und die Schweiz*, Hannover, 1741, III, 933.

¹⁷ TOIFL, *Bibliotheca, i. m.*, 76.

¹⁸ Ferdinand Dominicus GUARIENT, *Bibliotheca Windhagiana Ab Illustrissimo, Quondam S.R.I. Comite Joanne Joachimo Ab, Et In Windhag, Müntzbach, Pragthall, Et Saxenegg, [...] Anno M.DC.LXXVIII. pro Usu Publico, & quotidiana frequentatione fundata*, Viennae Austriae, 1733.

¹⁹ Walter PONGRATZ, *Bestandsgeschichte der Universitätsbibliothek Wien = Bibliothek und Buchbestand im Wandel der Zeit: Bibliotheksgeschichtliche Studien*, hrgg. von Franz A. BIENERT, Karl-Heinz WEINMANN, Wiesbaden, 1984, 46–65; TOIFL, *Bibliotheca, i. m.*, 33–34, 37.

²⁰ Walpurga OPPEKER, *Bucheignerzeichen des Grafen Joachim von Windhag*, Biblos: Beiträge zu Buch, Bibliothek und Schrift, 2011/1, 137–150.

Magyar vonatkozások

Az 1786-ban az Udvari Könyvtárba küldött kéziratok és könyvek közül a possessorbejegyzés alapján néhány Zsámboky Jánosé volt.²¹ Arra már Zsámboky könyvtárkatalógusának kiadója, Gulyás Pál felfigyelt, hogy „több Sámbock-féle kézirat is ezen a könyvtáron át jutott vissza a bécsi gyűjteménybe”.²² Nem ismert, hogy az uralkodó által 1578-ban és 1584-ben megvásárolt Zsámboky-könyvtár egyes darabjai mikor és hogyan kerültek Enzmilnerhez: vagy nem minden Zsámboky-kötetet integráltak az udvari könyvtárba vagy a könyvtárosok adtak el az állományból. Ugyanakkor nemcsak az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, hanem a Bécsi Egyetem Könyvtárában is van olyan kötet – például a *Florilegium Diversorum Epigrammatum* (Paris, 1531) –, amelynek címlapján Zsámboky saját kezű kézírása (Sambuci) felett a *Bibliothecae Windhagianae Catalogo inscriptus 1667* bejegyzés olvasható.²³

A Zsámboky-kötetek mellett Enzmilner rendelkezett egy korvinával is, mégpedig Georgius Trapezuntius (1395–1484) *Isagoge dialectica ad Petrum Gambacurtam* című kéziratával (mai jelzete: ÖNB Cod. Lat. 2485).²⁴ Mátyás címerét Csapodi Csaba szerint a király első címerfestője festette be, míg az első kötéstábla verzőjára Enzmilner 1667-es ex librise van beragasztva, illetve a következő possessorbejegyzés beírva: *Bibliothecae Windhagianae Catalogo inscriptus 1667*.²⁵ A további adatok hiányoznak a kódex történetének teljes rekonstrukciójához, így nem ismert, hogy hol őrizték 1490 és 1667 között.

A 18. század végén a szerzetesrendek feloszlásával, könyvtáraik felszámolásával a bécsi egyetem könyvtára jelentősen gyarapítani tudta állományát, azonban arra is rákényszerült, hogy a több példányban meglévő könyveket kiselejtezze, ezért az 1780–1790-es években nagy számban árvereztek el duplumköteteket,²⁶ amelyekből magyar gyűjtők is vásároltak. Így ma magyarországi könyvtárakban számos, az egykori Bibliotheca Windhagianából származó könyv található, a teljesség igénye nélkül néhány példa: a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár kilenc 1601 előtt kiadott nyomtatványa, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szintén 1601 előtti két kötete, a Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegye régi állományában két kötet,²⁷ az Országos Széchényi Könyvtárból az online katalógus alapján legalább hét kötet adatolható.

Joachim Enzmilner, Windhag grófja olvasmányainak tartalmi elemzése még várat magára, a környezete okos és olvasó – állítólag a kezében mindig könyvet tartó – embernek látta.²⁸ Gyűjteménye, amely halála után még több mint 100 évig egyben maradt, izgalmasan összegyűrt egyvelege a művelt értelmiségi és szakpolitikus tudásvágyából született hatalmas könyvtárnak, valamint az első generációs főnemes messzire érő anyagi lehetőségei révén megteremtett különleges környezetnek és látványnak.

²¹ Gerstinger három „közös” görög kéziratot ismer, lásd: Hans GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriften-sammler = Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*, Wien, 1926, 383.

²² GULYÁS PÁL, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa, 1587*, szerk. MONOK István, Szeged, 1992 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 12/2), 255. tétel. Gulyás még egy ősnymtatványt is említ, amelyben Zsámboky és Enzmilner bejegyzése egyaránt megtalálható, 772. tétel.

²³ OPPEKER, *Bucheignerzeichen, i. m.*, 137. Ez a példa is mutatja, hogy a bécsi Egyetemi Könyvtár állománya még tartalmazhat meglepetéseket magyar szempontból.

²⁴ A műről EKLER Péter, *Adalékok a korvinák történetéhez: Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák*, Magyar Könyvszemle, 123(2007), 265–277.

²⁵ CSAPODI Csaba, *Bibliotheca Corviniana*, 3., bőv. kiad. Bp., 1981, 69; Hermann Julius HERMANN, *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance, Teil 3, Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom*, Leipzig, 1932, 43–44.

²⁶ PONGRATZ, *Bestandsgeschichte, i. m.*, 58–59.

²⁷ VELENCZEI Katalin, *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Bp., 2008, 83, 110, 225, 330, 470, 637, 661, 835, 867. tételek; KLINDA Mária, *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa*, Bp., 2001, 910, 911. tételek; EMÓDI András, *A Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya*, 1–2. kötet, Bp.–Nagyvárad, 2005–2008, Ant 24. és 605. tételek.

²⁸ TOIFL, *Bibliotheca, i. m.*, 15.